

ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ ТА РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

УДК 2:001.89]”198”

О.С. Кисельов,

*кандидат філософських наук, докторант,
старший науковий співробітник*

Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

НАУКОВО-ДОСЛІДНА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО ВІДДІЛУ НАУКОВОГО АТЕЇЗМУ У 1980-х рр.

Жодна наука не може існувати без рефлексії над своєю власною історією. Сучасне українське релігієзнавство має досліджувати та аналізувати радянський період свого існування – науковий атеїзм, так само, як це роблять філософія, соціологія чи етнологія. Осмислення свого радянського минулого має зорієнтувати сучасних дослідників у межах, де закінчується наука та починається ідеологічна чи експертна робота. Звісно, ми маємо зважати, що усі суспільні та гуманітарні науки за радянських часів були заідеологізованими, а марксизм-ленінізм виступав у ролі спільної парадигми. Науковий атеїзм, безперечно, не був виключенням. У цій галузі поєднувалися дослідження релігії та релігійності з марксистських заasad із практикою атеїстичного виховання та антирелігійної пропаганди. На нашу думку, стверджуючи цю тезу огульно, без вивчення діяльності кожної атеїстичної установи окремо, ми ризикуємо втратити унікальний досвід кожної установи, який і має буде покладений в основу реконструкції історії наукового атеїзму. Ми впевнені, що співвідношення між дослідженнями та пропагандою в кожній установі були абсолютно різні. Відтак, метою цієї статті ми вбачаємо виявлення специфіки науково-дослідної роботи київського [23] відділу наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР у 1980-х роках. У своїх попередніх статтях ми вже частково розглядали питання про місце цього відділу у структурі Інституту філософії АН УРСР [15], а також про радянську обрядовість як прикладну про-

блему наукового атеїзму [17]. Відтак, у даній статті ми розглянемо лише науково-дослідні теми цього відділу [24], однак ми не обмежуватимемося лише відомчою тематикою, а будемо вести мову також про дослідження на замовлення «директивних органів». Джерельною базою нашого дослідження, передусім, слугують матеріали архіву Інституту філософії імені Г.С. Сковороди. Відзначимо, що розділення радянського наукового атеїзму на два різновиди – пропагандистський та дослідницький, на рівні персоналій пропонує М.М. Шахнович [22, 17]. До цього розділення схиляється і А.М. Басаурі Зюзіна [13].

Розглядаючи науково-дослідну діяльність київського відділу наукового атеїзму зазначимо, що цей відділ займався досить оригінальною тематикою в межах Української РСР. Так, у 1980 р. Республіканська науково-координаційна рада з проблем атеїстичного виховання визначала спеціалізацію атеїстичних досліджень в наукових установах та вузах республіки. Цілком ймовірно, що спочатку Рада збирала інформацію з установ щодо їхньої тематики, а за потребою редагувала окремі напрями розробок тієї чи іншої установи [14]. Відповідно до проекту документу цієї Ради за київським відділом наукового атеїзму закріплювалася така проблематика: «розробка філософських проблем наукового атеїзму; філософсько-соціологічний аналіз сучасної релігійної свідомості; критика філософського ідеалізму і релігійно-філософських доктрин; критика богословської інтерпретації ролі релігії в історії культури; розробка методики індивідуальної роботи з віруючими» [21, 205]. Фактично, цими темами відділ і займався. Уся названа проблематика, крім останньої, жодною атеїстичною структурою в Україні більше не розроблялися. Протягом 1980-х років київський відділ наукового атеїзму та підрозділи, що були його наступниками, мали такі відомчі планові теми:

1. «Розробка методики і рекомендацій по впровадженню нової радянської обрядовості серед різних категорій населення і визначення форм і методів підвищення ефективності існуючої обрядовості» (II кв. 1978 р. – IV кв. 1980 [25] р.);

2. «Неспроможність і реакційна сутність сучасних спроб філософських обґрунтувань релігії» (IV кв. 1980 р. – III кв. 1983 р.);

3. «Православ'я і сучасність. Філософсько-соціологічний аналіз» (IV кв. 1983 р. – III кв. 1986 р.);

4. «Соціальні і світоглядні функції наукового атеїзму в системі духовної культури соціалістичного суспільства» (IV кв. 1986 р. – IV кв. 1989 р.).

Перспективний тематичний плану відділу протягом 1980-х років кілька разів змінювався. Так, у 1982 р., коли А.М. Колодний був в.о. зав.відділом, він пропонував відділу із завершенням планової теми «Неспроможність і реакційна сутність сучасних спроб філософських обґрунтувань релігії» протягом 1984–1986 рр. розробляти тему «Філософське обґрунтування атеїзму», а у 1987–1990 рр. – «Категорії наукового атеїзму і закономірності формування атеїстичної свідомості» [2, 80]. Однак уже наступного року новий завідувач відділу Б.О. Лобовик на Вченій раді Інституту філософії робить доповідь «Про стан та перспективи розвитку досліджень проблем наукового атеїзму в Інституті», в якій змінює тематику. Б.О. Лобовик твердить, що відділ не зможе розробити атеїзмознавчу тему, яка на той момент уже фігурує під назвою «Принципи, категорії і структура наукового атеїзму»:

Що стосується другої теми, то її вибір є необґрунтованим. Ні стан галузі знання, ні можливість відділу на даний час не свідчить на користь вибору цієї теми. Для того, щоб відділ об'єднати концептуально в єдиний творчий колектив і тим самим підготувати до роботи над кардинальними філософськими проблемами наукового атеїзму, було б доцільно обрати предметом дослідження одну з основоположних ключових тем наукового атеїзму. Такою видається тема «Концепція людини у релігії і науковому атеїзмі». Її вибір умотивований як сутністю та місцем цієї проблеми у релігії та науковому атеїзмі, так і тією обставиною, що останнім часом теологія, релігійна філософія і соціологія дедалі більше відходять від питань, що формують проблему картини світу, і на перший план ставлять саме проблему людини. Цю тему можна було б запланувати на 1987–1989 рр. і потім продовжити розробляти проблему «Науковий

атеїзм як духовна цінність». <...> На найближчий період (1984–1986), на нашу думку, відділу потрібно було б зосередити зусилля над проблемою «Православ'я і сучасність. Філософський і соціологічний аналіз». Це мотивовано як ідеологічними міркуваннями у зв'язку із 1000-річчям прийняття християнства на Русі, так і необхідністю вивчення православного традиціоналізму у питаннях сутності людини, її призначення, смислу її життя, місця особи в історичному процесі і т.д. Іншими словами, робота над цією плановою темою одним з аспектів мала б вихід і у майбутню тему «Концепція людини у релігії і науковому атеїзмі». До цього ж, працюючи над проблемою «Православ'я і сучасність», відділ міг би надавати і методологічну допомогу лекторам, пропагандистам партійних комітетів в їх роботі у зв'язку зі відзначеною вище датою [3, 150–157].

Після обговорення доповіді Б.О. Лобовика Вчена рада Інституту філософії затвердила назви планових тем у таких редакціях: «Православ'я і сучасність. Філософсько-соціологічний аналіз», «Традиціоналізм і модернізм в релігійних уявленнях про людину» та «Науковий атеїзм як духовна цінність» [3, 14; Див. також: 6, 97].

Відтак запропонована А.М. Колодним теоретико-методологічна для наукового атеїзму тематика була перенесена Б.О. Лобовиком фактично на шість років. За ці роки, сам А.М. Колодний видав індивідуальну монографію «Атеїзм як форма світоглядного знання і самосвідомості особи» [18] і захистив докторську дисертацію. Із цієї самої проблематики видав монографію П.Ю. Саух [20], який також захистив за цією темою докторську дисертацію. Можливо через шість років співробітники сектору могли скористатися цими напрацюваннями (власне, А.М. Колодний у своїх розділах так і зробив [Див.: 19]) та підготувати фундаментальну працю. Однак, планова тема «Соціальні і світоглядні функції наукового атеїзму в системі духовної культури соціалістичного суспільства» виконувалася вже за часів Перебудови і колективна монографія «Культура. Релігія. Атеїзм» скоріше є відображенням тогочасних дискусій [Див.: 16], а не узагальненням теоретичних напрацювань вітчизняних дослідників у галузі наукового атеїзму.

Паралельно з відомчою науково-дослідною роботою, яка розглядалася самим відділом як пріоритетний напрям діяльності, відділ проводив досить багатопланову практичну роботу. Ця робота була не лише теоретичною (як, наприклад, написання зауваження до нових сценаріїв проведення обрядів «Одруження», «Народини» та «Похорони» [22, 88–91] або написання наукових записок за результатами завершення планових науково-дослідних тем [7, 7]), а й включала у себе достатньо довготривалі дослідження «релігійної обстановки», стану атеїстичного виховання, а також адміністративну роботу.

Прикладом довготривалої додаткової прикладної дослідницької роботи може слугувати проект, що проходив у 1981–1986 рр. з розробки рекомендацій для удосконалення системи атеїстичного виховання молоді м.Києва. Ця робота виконувалася за рішенням Київського міського комітету Комуністичної партії України. Протягом цих років наукові атеїсти Інституту досліджували стан атеїстичної роботи у київських школах, що включало аналіз планів роботи 200 з 252 київських шкіл, протоколів засідань предметних комісій, матеріалів районних відділів народної освіти та комітетів комсомолу, перевірка роботи з організації атеїстичного виховання відділу народної освіти Московського району м.Києва, Палацу піонерів Московського району м.Києва, чотирьох середніх шкіл та опитування 179 учнів десятого класу [11, 3–5]. У процесі дослідження та за його результатами відділ наукового атеїзму підготував доповідну записку «Про стан атеїстичної роботи в школах м.Києва» (1981) [1, 5], рекомендації з атеїстичної роботи в школах Печерського району м.Києва (1982) [11, 5], «Удосконалення системи атеїстичного виховання молоді» (1983) [5, 11], «Методичні рекомендації з організації та удосконалення системи науково-атеїстичного виховання у школі» (1983) [11, 5], рекомендації з подальшого удосконалення атеїстичного виховання учнів шкіл Печерського району м.Києва (1983) [5, 19], інформаційно-аналітичні матеріали щодо удосконалення системи атеїстичного виховання молоді м.Києва та «Про результати ознайомлення зі станом атеїстичної роботи, що проводиться районними комітетами ЛКСМУ м.Києва» (1984)

[8, 17–18], «Методичні рекомендації з організації атеїстичної роботи райкомом комсомолу» (1985) [11, 5], наукову записку «Рекомендації з удосконалення системи атеїстичного виховання шкільної молоді м.Києва», «Пропозиції щодо подальшого підвищення ефективності виховно-атеїстичної роботи у середніх школах м.Києва», методичну розробку «Атеїстична робота райкомів комсомолу», рекомендації «Система атеїстичної роботи у школі», орієнтовку «Актуальні проблеми атеїстичного виховання молоді» (1986) [10, 18]. Цілком зрозуміло, що у перерахованих матеріалах частина тексту могла повторюватися, тим більше, що адресати цих записок були різні – райони та міський відділи освіти, ЛКСМУ, райони комітети Компартії України. В одній з останніх наукових записок автори перераховують попередню пророблену роботу і відверто визнають, що методичні рекомендації, представлені Ленінградському районному відділу народної освіти у 1983 р., були доопрацьовані і у 1985 р. та направлені до Київського міськвиконкому [11, 4].

Для того, щоб читачу був зрозумілим тон цих документів, дозволимо собі процитувати невеликий уривок з наукової записки «Про удосконалення системи атеїстичного виховання шкільної молоді м.Києва», що була адресована Київському міському Компартії України:

Серед певної частини керівників шкіл, вчителів ще зберігається тенденція до «безрелігійного виховання». Це знайшло своє відображення у тому, що керівництво багатьох [шкіл] вважає, що цю роботу мають вести запрошені у школи кваліфіковані лектори товариства «Знання». З величезного вчительського колективу 200 шкіл міста, що обстежувались, лише 126 вчителів читають лекції з атеїзму, а тематика цих лекцій часто не відповідає сьгоднішнім вимогам та рівню науково-атеїстичної пропаганди, не ставить актуальних питань ідеологічної боротьби з релігією, не спрямована на посилення питань атеїстичного виховання дітей у сім'ях, не враховує вікові особливості учнів і т.д. [11, 6–7].

Цитована наукова записка зосереджує свою увагу на організації атеїстичного виховання під час навчального процесу та поза ним, підіймає проблему атеїстичного самовиховання учнів та атеїс-

тичної перепідготовки учителів, підкреслює важливість вивчення релігійної ситуації у шкільному колективі, вивчення ставлення учнів до релігії. Автори документу пишуть про збагачення змісту атеїстичної роботи у школі шляхом посилення атеїстичних висновків у шкільних предметах та впровадження нових, активних форм атеїстичного виховання учнів шкіл. Серед нових форм атеїстичного виховання неодноразово названа атеїстична дискотека [11, 27, 36].

Однак співробітники відділу не обмежувалися лише написанням методичних рекомендацій та наукових записок. У межах цієї самої програми вони протягом двох років проводили методичні семінари для вчителів Ленінградського району м.Києва, забезпечили проведення методичного лекторію для вчителів школи № 162 та атеїстичного гуртка «Людина і світ» для учнів цієї ж школи, виступали на педагогічних нарадах, а також організували та провели міську науково-практичну конференцію «Шляхи підвищення ефективності науково-атеїстичного виховання учнів шкіл та професійно-технічних училищ у світлі вимог реформи загальноосвітньої та професійної школи» [11, 4–5].

Ще одним прикладом додаткової прикладної дослідницької роботи може слугувати дослідження ефективності атеїстичного виховання і вироблення рекомендацій з удосконалення атеїстичної роботи у Миколаївській області у 1979–1983 рр. Робота ця виконувалася відповідно до «Комплексної соціально-економічної і науково-технічної програми проведення установами АН УРСР спільно із підприємствами та організаціями Миколаївської області фундаментальних і прикладних досліджень, направлених на підвищення ефективності виробництва галузей народного господарства регіону на 1970–1990 роки». Відповідно до поставлених завдань співробітники київського відділу наукового атеїзму виїжджали у регіон і проводили соціологічні дослідження. Зокрема, вони опитали 686 робітників в обласному центрі та 102 робітників у радгоспах області, вивчали атеїстичну роботу у 91 школі та 32 профтехучилищах різних районів області, опитали 578 учнів міських та сільських шкіл. Науковими атеїстами було проведено обстеження атеїстичної діяльності обласних ідеологічних установ, державних і громадських

організацій, зокрема, обкому, ЛКСМУ, облвиконкому, обласної організації товариства «Знання» та Дому атеїзму, атеїстичної дискотеки Миколаївського суднобудівного заводу та ін. Паралельно з цим проводилася пропагандистська та методична робота: обласний, міський та чотири районні семінари для лекторів-атеїстів, засідання науково-методичної секції атеїстичної пропаганди обласного товариства «Знання», день атеїста в швейному об'єднанні ім. Кірова, а також прочитано 25 лекцій на атеїстичну тематику. Одержані результати в ході такої польової роботи лягли в основу доповідної записки «Ефективність основних ланок науко-атеїстичної роботи і рекомендації з її удосконалення у Миколаївській області» для Миколаївського обкому Компартії України [4, 133–134; 5, 18–19].

Оскільки Інститут філософії АН УРСР географічно знаходився у Печерському районі м.Києва, то окрема атеїстична робота проводилася ще й для Печерського райкому Компартії України. Зокрема за запитом райкому у 1983 р. відділ мав виробити рекомендації з підвищення ефективності атеїстичного виховання на домобудівному комбінаті № 1. Для цього співробітники вивчали релігійну обстановку та стан атеїстичної роботи на підприємстві, проводили соціологічне опитування [6, 64].

У цьому самому Печерському районі співробітники забезпечували роботу Народного університету наукового атеїзму. Зокрема, лекції тут читали Б.О. Лобовик, М.І. Кирюшко, А.М. Колодний, Н.А. Лісовенко, а практичні заняття забезпечували аспіранти В.С. Скопенко, Л.І. Шангіна, Н.В. Ткаченко. Ректором цього Народного університету був А.М. Колодний [5, 42–44].

Крім відомчих планових тем, а також згаданих прикладних досліджень атеїстичного виховання, відділ залучався і до додаткових тем. У 1988 р. сектор теоретичних проблем наукового атеїзму брав участь у розробці теми «Атеїстичне виховання: зміст, форми, методи», що була частиною Республіканської комплексної програми дослідження з питань комуністичного виховання. Ця тема розроблялася спільно з Міжреспубліканським філіалом Інституту наукового атеїзму при АСН при ЦК КПРС. Співробітники сектору писали у співавторстві три розділи: Б.О. Лобовик та А.М. Колодний –

«Атеїзм як наука, світогляд і соціальна практика», М.І. Кирюшко та Ю.І. Терещенко «Радянський образ життя і формування науково-матеріалістичного світогляду», а Н.В. Філоненко – частину розділу «Основні тенденції еволюції релігійності в умовах прискорення НТП» [12, 57–58].

Не вдаючись до аналізу результатів досліджень за відомчою тематикою, вважаємо, що й на основі цього огляду науково-дослідної діяльності київського відділу наукового атеїзму вже можна зробити певні висновки. Відомча тематика відділу мала кон'юнктурний характер, на що вказує як наш попередній аналіз планової теми з радянської обрядовості [17], так і обґрунтування вибору теми Б.О. Лобовиком з дослідження православ'я. Але поряд із цим у відділі були інші дослідження, які мали суто прикладний характер. Під прикладним характером у даному випадку ми маємо на увазі не стільки те, що співробітники відділу фактично проводили польові дослідження, застосовували методи анкетування, опитування та інтерв'ю для з'ясування релігійної ситуації на підприємствах, скільки те, що ці дослідження проводилися для вироблення практичних рекомендацій щодо удосконалення та підвищення ефективності атеїстичного виховання. Власне, на нашу думку, ці прикладні дослідження, пов'язані з атеїстичним вихованням, також безпосередньо відносяться до пропаганди. Хоча це не є власне пропагандою, а її науковим супроводом, обґрунтуванням певних її засобів, формуванням її стратегії та тактики. Відтак, маємо визнати, що у науково-дослідній діяльності київського відділу наукового атеїзму, були кон'юнктурні теми, а також теми, пов'язані із атеїстичним вихованням та пропагандою атеїстичних ідей. Зважаючи на те, що фундаментальне атеїзмознавче дослідження було відкладено задля ідеологічно актуальної теми, маємо визнати, що «пропагандистська» складова якщо й не домінувала над дослідницькою у діяльності київського відділу, то принаймні мала на неї значний вплив.

ЛІТЕРАТУРА ТА ПРИМІТКИ

1. Архів Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (далі – АІФ). – Оп. 1. – Спр. 1395.
2. АІФ. – Оп. 1. – Спр. 1444.
3. АІФ. – Оп. 1. – Спр. 1483.
4. АІФ. – Оп. 1. – Спр. 1484.
5. АІФ. – Оп. 1. – Спр. 1486.
6. АІФ. – Оп. 1. – Спр. 1498.
7. АІФ. – Оп. 1. – Спр. 1538.
8. АІФ. – Оп. 1. – Спр. 1540.
9. АІФ. – Оп. 1. – Спр. 1555.
10. АІФ. – Оп. 1. – Спр. 1653.
11. АІФ. – Оп. 1. – Спр. 1657.
12. АІФ. – Оп. 1. – Спр. 1730.
13. Басаурі Зюзіна А.М. Використання російського радянського доробку в українських науково-атеїстичних творах про юдаїзм 1957–1989 рр. (на прикладі творів М.Й. Шахновича) // Історія релігій в Україні. – Львів: Логос, 2017. – Вип. 27. – Ч. 2. – С. 439–448.
14. Інтерв'ю з О.С. Онищенко. 08.06.2017 р. (архів автора).
15. Кисельов О.С. «На периферії»: науковий атеїзм в структурі Інституту філософії // Філософська думка. – 2016. – № 6. – С. 46–51.
16. Кисельов О.С. Монографія «Культура. Релігія. Атеїзм» як документ часів перебудови // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. Ч. 2–3. – Львів: Логос, 2016. – С. 43–51.
17. Кисельов О.С. Прикладні аспекти вивчення обрядовості в науковому атеїзмі (на прикладі Інституту філософії АН УРСР) // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2016. – № 7–8 (155–156). – С. 150–159.
18. Колодний А.М. Атеїзм як форма світоглядного знання і самосвідомості особи. – К.: Наукова думка, 1984.
19. Культура. Релігія. Атеїзм / Отв. ред. А.Н. Колодний, Б.А. Лобовик. – К.: Наукова думка, 1991.
20. Саух П.Ю. Категории научного атеизма (философско-методологический анализ). – Львов: Выща школа, 1988.
21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. Р-2, Оп. 14, Спр. 2652.

22. Шахнович М.М., Чумакова Т.В. Идеология и наука. Изучение религии в эпоху культурной революции в СССР. – СПб.: Наука, 2016.
23. Ми пишемо про «київський відділ», оскільки паралельно з ним з 1969 р. існував другий відділ наукового атеїзму у складі Інституту філософії, що функціонував у м. Івано-Франківськ.
24. Відділ наукового атеїзму у 1984 р. був реорганізований у сектор теоретичних проблем наукового атеїзму, який у 1989 р. був перейменований у сектор філософсько-світоглядних проблем релігії та атеїзму. Для зручності, коли йтиметься без прив'язки до конкретного року, то будемо вести мову про відділ.
25. Тема була завершена достроково у III кв. 1980 р.

Кисельов О.С. Науково-дослідна діяльність київського відділу наукового атеїзму у 1980-х рр.

У статті аналізується науково-дослідна діяльність відділу наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР. Автор на основі архівного матеріалу розглядає основну тематику відділу, а також показує, як вона формувалась. У статті розглянуто й прикладні дослідження відділу, що були пов'язані з вивченням релігійної ситуації на підприємствах та вироблення практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності атеїстичного виховання. З'ясовано, що серед дослідницьких розробок відділу були кон'юнктурні теми та теми на замовлення партійних органів. Автор доходить висновку, що пропагандистська складова в діяльності цього відділу якщо й не домінувала над дослідницькою в діяльності київського відділу, то принаймні мала на неї значний вплив.

Ключові слова: науковий атеїзм, радянське релігієзнавство, прикладні наукові дослідження, радянська наука, атеїстична пропаганда, атеїстичне виховання.

Kyselov O. Research activity of Kyiv department of scientific atheism in the 1980's.

The article analyzes the research activity of the department of scientific atheism of the Institute of Philosophy of the Academy of sciences of Ukrainian SSR. The author, using archive materials, observes department's main research projects and shows how they were formed. The applied research of the department is also examined in the article. They were connected to the study of religious situation on enterprises and the development of practical recommenda-

tions for effective atheistic upbringing. It was found out, that among the department's research projects there were opportunistic and those which were conducted by the order of the Communist party organizations. The author concludes that the propagandistic work of the department if not dominated the research, then affected it significantly.

Key words: scientific atheism, Soviet religious studies, applied scientific research, Soviet science, atheistic propaganda, and atheistic upbringing.